

Jesper Vaczy Kragh

MELLEM RELIGION OG VIDENSKAB Spiritismen i 1800- og 1900-tallet

I slutningen af 1800-tallet brød en ny religiøs bevægelse igennem i Norden. Fra Amerika kom spiritismen til Europa, hvor den vakte stor opmærksomhed og diskussion i flere årtier. I Norden svælgede pressen i retssager, afsløringer og underfulde beretninger, som fulgte med spiritistbevægelsen; og nordiske videnskabsmænd undersøgte indgående den nye bevægelse, for at se om der var hold i spiritisternes påstande om et liv efter døden. Flere præster tordnede mod spiritismen, som de så som en trussel mod kirken. Men selvom spiritismen var en af de mest omtalte og ekspansive religiøse retninger i 1800- og 1900-tallet, har nordiske historikere ikke hidtil interesseret sig videre for bevægelsen. Når spiritismen ved lejlighed er blevet omtalt i historiebøgerne, er den blevet betragtet som udtryk for irrationalisme og mysticisme. Og spiritismen er blevet set som en reaktionær og utidssvarende religiøs retning, der ville genindføre en gammel tro på ånder.

Denne artikel, som vil have udgangspunkt i den danske spiritisme, vil dog hævde, at spiritismen ikke repræsenterede en markant afvigelse fra periodens kulturelle hovedstrømninger, men i høj grad var et produkt af sin tid. Spiritisterne var heller ikke eksponenter for irrationalisme eller mysticisme, men var optaget af at finde rationelle løsninger på tidstypiske problemer. Spiritismen var først og fremmest et forsøg på at forholde sig til et moderne problem, som optog mange mennesker – konflikten mellem religion og videnskab. I forhold til denne modsætning repræsenterede spiritismen en mellemvej. Spiritisterne søgte at tilpasse en religiøs tro til nye naturvidenskabelige metoder og teorier, som de var meget inspireret af. Spiritisterne mente at kunne forene religion og videnskab; og de inkorporerede samtidig flere af tidens strømninger og ideer som kvindefrigørelse, fremskridtsoptimisme og liberalisme i deres religion. Helt centralt i spiritismen var også opgøret med den danske Folkekirke, som spiritisterne fandt helt forældet.

I det følgende vil spiritismens udvikling internationalt og dens gennembrud i Norden kort blive beskrevet. Artiklen vil med udgangspunkt i Danmark analysere spiritismens forbindelse til periodens centrale strømninger inden for områder som litteratur, naturvidenskab og teologi. Artiklen belyser efterfølgende spiritismens stærkt sammensatte religiøse lære, som i høj grad var præget af en afstandstagen til

JESPER VACZY KRAGH

Folkekirkens kristendom. Sluttelig skildres spiritismens afblomstring på baggrund af de mange skandaler, som kom til at præge bevægelsen.

Spiritismens fremkomst

Spiritismen vandt frem i de nordiske lande i slutningen af 1880'erne – noget senere end i lande som England, Frankrig og Amerika, hvor spiritismen havde fået fodfæste i 1850'erne og 60'erne.¹ Den spiritistiske bevægelse var opstået på baggrund af en begivenhed i den lille by Hydesville i staten New York i året 1848. Hos en landmandsfamilie kunne der om aftenen høres uforklarlige bankelyde i deres hus i Hydesville. Bankelydene syntes at kommunikere beskeder til familien, der kom frem til, at det måtte være en afdød person, som stod bag lydene. Historien blev almenkendt, efter den i 1849 var blevet omtalt i de amerikanske aviser, og kort tid efter kunne der høres bankelyde i mange amerikanske byer.²

For at bankelydene kunne forekomme, mente man, at det krævede en person med særlige evner, et medie, der kunne fungere som mellemed i kommunikationen med de døde. Med de spiritistiske medier begyndte nye fænomener, som kunne supplere bankelydene, at dukke op. Og der blev efterhånden udviklet et større register af fænomener, som fungerede som beviser for åndernes eksistens.

Nye metoder til at kommunikere med de døde opstod i forbindelse med de såkaldte trancemedier. Under seancerne henfaldt trancemedierne i en søvnlignende tilstand, hvorefter mediets krop – ifølge spiritisterne – blev kontrolleret af en afdød person, som enten kunne finde på at tale gennem mediet eller meddele sig skriftligt ved at føre mediets hånd og pen. En anden type medier var de clairvoyante medier, som hævdede at kunne se og høre de døde. Ligesom trancemedierne kunne de clairvoyante medier levere lange, udførlige beskeder fra de dodes rige. Ofte fungerede trancemedierne og de clairvoyante medier ved spiritistiske gudstjenester, hvor de leverede opbyggelige beskeder fra de døde til de levende.

En tredje kategori af spiritistiske medier var de fysiske medier. Spiritisterne mente, at disse mediers tilstedeværelse gav energi eller kraft til ånderne, som der ved kunne levere spektakulære beviser for deres eksistens i seancelokalet. Under seancerne med de fysiske medier mente man, at ånderne skrev på tavler, som var forseglede eller befandt sig i aflåste skrin, at musikinstrumenter spillede af sig selv, eller svævede rundt i seancelokalet, og at genstande, som ikke tidligere havde befundet sig i seancelokalet, pludselig dukkede op i rummet. Seancedeltagerne fortalte om møbler, der bevægede sig af sig selv, om klokker der ringede, om mystiske lys og kolde vinde, og om berøringer fra ånderne under seancerne. Det mest eftertragtede fænomen, som de fysiske medier kunne præstere, var de såkaldte materialisationsfænomener, hvor en åndeskikkelse åbenbarede sig i de mørklagte seancelokaler. Evnen til at frembringe åndeskikkelser kunne sikre mediet en stjernestatus i de spiritistiske miljøer, men kunne ligeledes medføre pinefulde afsløringer, når

medierne blev taget på fersk gerning i rollen som ånd af lidt for nysgerrige eller skeptiske seancedeltagere.³

Fænomenerne i seancelokalet var spiritismens kardinalpunkt. Fænomenerne var – ifølge spiritisterne – empiriske beviser for sjælens udødelighed, som kunne studeres på samme måde som ved naturvidenskabelige forsøg. For spiritisterne var spiritismen både en religion og en videnskab, hvis sandhed kunne bevises ved hjælp af eksperimenter.

Ekspansion

Spiritismen blev en af tidens mest ekspansive religiøse bevægelser. Beretninger fra Amerika fortalte om millioner af mennesker, som troede på den nye bevægelse. Nogle historikere har senere anslået, at der i 1855 var 1 million amerikanere ud af en befolkning på 28 millioner, som identificerede sig med spiritismen.⁴ Men tallet er dog behæftet med stor usikkerhed, og det er ikke muligt at afgøre med sikkerhed, hvor mange amerikanere der betragtede sig som spiritister i 1850'erne.⁵ Spiritismen havde dog langtfra nået et højdepunkt i midten af 1800-tallet. Fra Amerika bredte bevægelsen sig til Europa, hvor den hurtigt vakte opsigt – især på grund af det amerikanske fysiske medie Daniel Home, der skabte sensation med sine spektakulære seancer. Daniel Home optrådte for den britiske adel og rejste desuden rundt i det meste af Europa, hvor han blandt andet gav seancer for Kejser Napoleon III og den russiske Zar Alexander II.⁶

I England og Frankrig blev der i 1850'erne og 60'erne hurtigt dannet en stor bevægelse, som tiltrak folk fra alle samfundslag.⁷ Kendte forfattere som Conan Doyle og Victor Hugo samt berømte videnskabsmænd som Alfred Russel Wallace og William Crookes blev spiritister og skrev artikler og bøger om emnet.⁸ I England blev der i 1880'erne stiftet videnskabelige selskaber som The Society for Psychological Research, der havde til formål at undersøge de spiritistiske fænomener, og som tiltrak en lang række af tidens mest fremtrædende videnskabsmænd. Nobelpristagere som Marie Curie, William Ramsay og Henri Bergson samt verdensberømte psykologer som Freud, Jung og Janet var medlemmer af det engelske selskab for psykisk forskning, der også kom til at tælle to engelske premierministre i form af William Gladstone og Arthur Balfour.⁹ Lignende selskaber blev efterfølgende dannet i det meste af Europa – og således også i Danmark, hvor et Selskab for Psykisk Forskning blev stiftet i 1905. Tilsvarende selskaber blev stiftet i Norge i 1891 og 1917 samt i Finland i 1907.

Spiritismen i Norden

Spiritismen kom allerede til Danmark i 1850'erne, hvor den var genstand for debat i København, og hvor borgerskabet eksperimenterede med de spiritistiske fænomener. Spiritismen bredte sig også til hoffet, hvor Kong Christian den 8. broder, arveprins Ferdinand, blev grebet af spiritismen.¹⁰ Generelt blev interessen

JESPER VACZY KRAGH

dog kortvarig, og eksperimenterne i 1850'erne førte ikke til dannelsen af en spiritistiske bevægelse i denne periode. Først i slutningen af 1880'erne begyndte spiritismen igen at vække opmærksomhed i Danmark og i Norden. Den fornyede interesse for spiritismen var næsten sammenfaldende i de nordiske lande. I Norge vandt spiritismen frem i 1880'erne, især på grund af juristen B. C. S. Torstenson, der i 1886 udgav det første nordiske spiritistiske tidsskrift – Morgendæmringen. I Sverige var spiritismens pioner majoren Oscar Busch, der i 1891 udgav det første svenske spiritistiske tidsskrift – Efteråt. Mens det i Danmark især var restauratøren Niels Niedermann, der skabte opmærksomhed med sit tidsskrift – Aandeverdenen, som begyndte at udkomme i 1889. Både Torstenson, Busch og Niedermann var også med til at danne nogle af de første spiritistiske foreninger i Norden. Spiritismen bredte sig desuden til Finland og selv til lande som Island, hvor der blev skabt en stor og sejlivet bevægelse.¹¹ Spiritisterne i Danmark, Sverige, Norge og Island havde ofte forbindelse med hinanden. Spiritisterne i de nordiske lande skrev artikler til hinandens tidsskrifter, oversatte hinandens bøger og arrangerede kongresser sammen, blandt andet i 1911 hvor den første nordiske spiritistkongres blev afholdt i København.¹²

Især i Danmark kom spiritismen i offentlighedens søgelys. Foredrag om spiritismen, som blev holdt over det meste af landet, blev som regel tilløbsstykker. Møder om spiritismen blev afholdt i ansete mødelokaler og foreninger som Studenterforeningen i København, hvor foredrag om spiritismen kunne samle over 1000 tilhørere. I visse tilfælde kunne spiritistiske arrangementer trække flere tusinde danskere, som da Conan Doyle holdt to foredrag om spiritismen for fulde huse i Idrætshuset og Odd Fellow Palæet den 23. og 25. oktober 1929.¹³ Litteratur om spiritismen havde også et stort publikum. Spiritistiske bøger som forfatteren Julius Magnussens ”Guds Smil” udkom i løbet af kort tid i adskillige oplag, og der blev generelt udgivet et større antal spiritistiske tidsskrifter og bøger. I perioden 1920–22, da spiritismen var omgærdet af meget stor interesse, udkom der fx over 40 bøger om spiritismen – hvoraf flere blev udgivet på ansete forlag – og 11 spiritistiske tidsskrifter.¹⁴ Kendte personer som forfatterinden Thit Jensen agiterede ivrigt for spiritismen, og Danmarks første kvindelige dr. phil., historikeren Anna Hude, var også med til at skabe opmærksomhed om bevægelsen.¹⁵ Men ligesom med den udenlandske spiritisme er det ikke muligt at sige hvor mange danskere, der tilsluttede sig den nye bevægelse. Spiritisterne var løst organiseret, og antallet af små private kredse kendes ikke. Der findes heller ikke statistikker eller andre opgørelser over antallet af spiritister i de mere officielle foreninger; og medlemslister og arkiver fra de spiritistiske foreninger er forsvundet i eftertiden. Antallet af spiritister i foreningerne synes dog at have været betragteligt. Da spiritismen var på sit højeste i Danmark i slutningen af 1920'erne, fandtes der ikke mindre end 23 spiritistiske foreninger i København, 7 i Århus, 6 i Ålborg, 5 i Odense og 20 i andre provinsbyer.¹⁶

Dansk spiritisme, kultur og samfund

Den danske spiritisme slog for alvor igennem i 1890'erne. I dette tidsrum havde en række nye ideer og omfattende ændringer inden for kultur og samfund vundet frem i Danmark. Og den stigende tilslutning til spiritismen, som skete fra begyndelsen af 1890'erne og frem mod 1. Verdenskrig, afspejlede på flere måder en reaktion på denne forandringsproces.

Kristendommen og Folkekirken var i 1870'erne og 80'erne for alvor blevet anfægtet og stod svækket ved 1890'ernes begyndelse. Kirken var ved at miste grebet om store dele af befolkningen (især i de større byer) og om åndslivet som helhed; og kristendommen blev af mange ikke længere set som øverste autoritet og kilde til indsigt. En almen tiltro til en fordomsfri og fortløbende nyorientering om alle spørgsmål ud fra den empiriske videnskab havde i stedet vundet frem. Naturvidenskaben blev nu i overvejende grad den nye autoritet, og en tro på videnskabens muligheder og på samfundets og den menneskelige erkendelses fortsatte fremskridt prægede tiden.¹⁷

Litteraturen blev et af de områder, hvor de nye ideer tidligt kom til udtryk. I året 1871 holdt kritikeren Georg Brandes sine berømte forelæsninger om hovedstrømningerne i det 19. århundredes europæiske litteratur, hvor han hævdede, at åndslivet i Danmark var stivnet i en for længst forældet romantik og var kommet langt bagefter det øvrige Europa. I de andre europæiske lande havde man vendt sig mod romantikken og krævede i stedet respekt for kendsgerningerne og virkeligheden – ud fra naturvidenskabelige principper skulle virkeligheden iagttages og dens lovmæssigheder erkendes. Brandes sluttede op omkring de nye europæiske tanker. Han angreb den virkelighedsfjerne danske litteratur, de gamle forestillinger om religion og moral, og fremhævede heroverfor et ateistisk, dennesidigt livssyn baseret på naturvidenskabens erfaringer.¹⁸

Disse nye ideer blev dog ikke uden videre accepteret i 1870'ernes Danmark. Georg Brandes' forelæsninger medførte et ramaskrig, og anklagerne mod ham var legio. Men Brandes vandt dog samtidig en begejstret tilhørerskare og blev en vigtig inspirationskilde for flere af de digtere og forfattere, som blev kendt som fritænkerne eller naturalisterne. I deres litterære værker fulgte de op på Brandes' kritik af religionen. De tog i stedet videnskaben som forbillede for kunsten, og i deres romaner optrådte videnskabsmænd og ingeniører som helte for at udtrykke bruddet med fortidens tankeverden.¹⁹

Det var især i 1880'erne, at fritænkernes ideer begyndte at slå bredere igennem.²⁰ Den ugudelige litteratur blev på dette tidspunkt opfattet som et problem af flere af de troende. Og i året 1880 diskuterede man blandt andet på de grundtvigske højskoler, hvordan man kunne afholde ungdommen fra at læse fritænkernes litteratur. Som kirkehistorikeren Lorentz Bergmann senere har bemærket, så trængte Brandes' og fritænkernes ideer frem i vide kredse: "ikke blot det liberale borgerskab, men også arbejderkredse påvirkedes af dens tanker. Sammen med

JESPER VACZY KRAGH

socialismen blev den det største problem for kirken, der ikke udgjorde en enhed, men var opdelt i indbyrdes stridende retninger.”²¹

Spiritisterne opfattede og forholdt sig også til de nye ideer fra gruppen af fritænkere; og de følte den svækkelse af kristendommen, kirken kunne notere, som et problem. Men spiritisternes holdning til fritænkere var ikke entydig. Spiritisterne kunne beklage deres ateisme, samtidig med at de var stærkt påvirket af andre af fritænkernes ideer. Holdningen til fritænkere var ikke et enten-eller, men et både-og.

Spiritisterne var som fritænkere præget af en tro på naturvidenskaben, på den frie forskning og fremskridtet; og i de spiritistiske tidsskrifter kunne der findes talrige allusioner og henvisninger til fritænkernes litteratur. Således lød mottoet på forsiden af det spiritistiske tidsskrift, *Lysets Banner*, fra 1893: ”Fremad og opad, det er vor Lov; Lys over Livet, det er vort Maal”; spiritisten Christian Brinch kunne i et andet tidsskrift proklamere: ”Lys over Landet det er det vi vil”; og samme Brinch gav i 1912 sit nye spiritistiske tidsskrift navnet: *Lys over Land*.²² Alt sammen allusioner til digteren og fritænkere I. P. Jacobsens berømte citat: ”Lys over Landet, det er det vi vil” fra digtsamlingen ”Juleroser” (1885). Darwins værker, som I. P. Jacobsen oversatte og introducerede i Danmark i 1870’erne, blev også modtaget med åbne arme af spiritisterne. ”Sagt i ét Ord er Spiritisme Udviklingslære. Det er Darwinisme overført paa Aandens Verden”, forklarede spiritisten Sigurd Trier, der – ligesom andre spiritister – ikke havde svært ved at forene darwinisme med spiritisme. For spiritisterne var det ikke alene darwinismen, som spiritismen var i overensstemmelse med, men som Sigurd Trier formulerede det, så havde spiritismen ”Fremskridtets og Udviklingens Navne skrevne paa sin Fane” og var ”i Pagt med al sand Videnskabelighed.”²³

Darwinismen, naturvidenskaben, ideen om fremskridt og frigørelse var alt sammen forhold, som spiritisterne lod sig inspirere af, og som de mente kunne indeholdes i deres nye videnskab og religion. Men ikke desto mindre blev fritænkere også betragtet som et problem. Trods den tydelige inspiration var materialismen, som spiritisterne tilskrev fritænkere, en anstødssten. Og ikke mindst fritænkernes angreb på og afvisning af religionen faldt ikke i god jord hos spiritister som Christian Brinch, der mente, at disse ideer havde slået igennem hos store dele af befolkningen. ”De religiøse Spørgsmaal anses for Tiden af saare mange som henhørende til de unyttige, af adskillige endog til de skadelige for Menneskeheden”, klagede Christian Brinch, der oplevede starten af 1890’erne som en tid præget af: ”Fritænkeri, Tvivlesyge og yderlig Ligegyldighed.”²⁴

Spiritisterne var langt fra ene om denne kritik i starten af 1890’erne. Forholdet mellem religion og videnskab var i stigende grad blevet et problem for mange mennesker. Hvordan skulle man forlige den fremrykkende videnskab med religion? Ville videnskaben helt fortrænge kristendommen? Digteren Helge Rode kunne retrospektivt konstatere, at det ”mest iøjnefaldende Kendetegn” for tiden fra

1870'erne frem mod 1. Verdenskrig var ”den videnskabelige Forstands Fremtrængen paa Bekostning af det religiøse Instinkt.”²⁵

Selvom det dog ikke var alle danskere, der så konflikten mellem religion og videnskab som et afgørende problem, var det svært at undgå at bemærke, at modsætningen eksisterede, da den var genstand for intens debat. For spiritisterne spillede det en meget stor rolle. De mente, at spiritismen netop var løsningen på denne konflikt, hvad der gjorde spiritismen til en meget betydningsfuld sag. ”Den Dag er næppe fjern, da Spiritismen bliver sat i Højsædet”, forklarede spiritisten Sigurd Trier, ”fordi den i sig forener Religion og Videnskab.”²⁶ Det var en af spiritismens største fortjenester, mente spiritisterne, at den var i stand til at overflødiggøre misforholdet mellem religion og videnskab, som var blevet mere og mere evident på tærsklen til det 20. århundrede.

Inden for den danske folkekirke havde konflikten mellem religion og videnskab også en markant rolle. Teologien blev i slutningen af 1800-tallet og starten af 1900-tallet stillet overfor flere problemer, som udviklingen inden for forskellige videnskaber havde medført. Naturvidenskaben havde blandt andet opstillet problemstillingen: skabelsesberetning versus udviklingslære, med historievidenskabens kildekritiske metode var der blevet kastet lys over Bibelens oprindelse og dogmernes tilblivelseshistorie, og den religionshistoriske forskning havde undersøgt Bibelen og fundet talrige paralleller til andre religioner, hvor mange havde en længere historie end kristendommen. Med oldtidsforskningen og udgravninger i Mellemøsten havde man fundet et stort kildemateriale og andre og ældre religioner, som viste store ligheder med kristendommen.²⁷ Alle disse resultater kom dog ikke på en gang. Der var tale om en gradvis proces, som for alvor kunne mærkes inden for teologien i 1890'erne.

Bibelkritik og liberal teologi

I slutningen af 1880'erne og 1890'erne begyndte den kildekritiske metode og bibelkritikken at vinde indpas hos enkelte teologer på Københavns Universitet, hvad der bestemt ikke faldt i vækkelsesbevægelsernes smag. 1890'erne blev vidne til en stor strid om bibelkritikken, hvor specielt vækkelsesbevægelser som Indre Mission førte heftige angreb på fakultetets professorer. Bibelkritikstriden, som den blev kaldt, havde sin baggrund i den omfattende kritik af Det Gamle Testamente, som professoren Frantz Buhl havde fremført i 1893. Flere højkirkelige og grundtvigianske teologer var chokeret over at se Det Gamle Testamente reduceret til en ”Krønikernes Bog” og betragtede Buhls kritik som et ”Undermineringsarbejde”. Endnu stærkere var reaktionen fra Indre Mission, der afviste, at der kunne være fejl i Bibelen. ”Guds Ord kan ikke fejle”, tordnede Indre Missions formand, Vilhelm Bech, under et af de mange stormfulde møder om bibelkritikken, hvor han desuden betegnede bibelkritikerne som ”Guds Riges Fjender”.²⁸

Spiritisterne, der var villige til at gå betydeligt længere end teologerne i deres

JESPER VACZY KRAGH

kritik af Bibelen, kunne derimod bifalde den nye strømning inden for teologien. Og da den liberale teologi begyndte at vinde indpas ved Københavns Universitet i starten af 1900-tallet, kunne spiritisterne også tilslutte sig dette opgør med dogmerne og kirkelæren. Men ligesom bibelkritikken havde den liberale teologi svære betingelser i Danmark og blev genstand for flere opgør. Det første opgør med den liberale teologi, som vakte stor opmærksomhed i pressen, endte i en årelang retssag, hvor den liberale teolog N. P. Arboe Rasmussen stod anklaget for kætteri (sic!). Arboe Rasmussen, der blandt andet havde foretaget en ændring i dåbsritualet, endte dog med at blive frifundet ved Højesteret i 1916. Men opgøret med den liberale teologi var ikke slut. En lignende sag kom til at præge 1920'erne, og sagen endte denne gang ved både Østre Landsret og Højesteret.²⁹

Spiritisterne fulgte også ivrigt med i striden om den liberale teologi; og mange opfattede modstanden mod præster som Arboe Rasmussen som et klart udtryk for den dogmatisme, der prægede Folkekirken. Et andet forhold, som bestyrkede spiritisternes opfattelse af kirken som en konservativ institution, var dens syn på kvinders stilling. Den forskel, som kirken gjorde på mand og kvinde, blev kritiseret af spiritister, der talte for ligestilling. "Kvinden bør bruge sine Evner, og ikke som hidtil, holde sig tilbage fra Arbejde i Samfundets og Sandhedens Tjeneste, thi ikke Gud, men herskersyge Mænd har anvist hende den underordnede Stilling", forklarede spiritisten Amalie Claussen, der fastslog, at mand og kvinde var "lige for Gud."³⁰ Tanker som Amalie Claussens var kirken allerede blevet konfronteret med i 1870'erne – specielt da Dansk Kvindesamfund, stiftet i 1871, havde bevirket, at kvinder fik adgang til Universitetet i 1875. Det teologiske fakultet havde kraftigt modsat sig optagelsen af kvinder, og da det alligevel blev en realitet, tog fakultetet sine forholdsregler. Man fik indrettet en særlig prøve i kristendoms-kundskab, som ikke gav ret til noget embede. I de 30 år prøven eksisterede, var der ingen, der indstillede sig. Prøven blev ophævet i 1906, men først i 1916 bestod den første kvinde den teologiske embedseksamen. Det skulle dog lykkes fakultetet at forhindre kvinder i at blive ordineret til almindelige præster indtil 1947.³¹

Videnskabstro og folketro

Spiritisterne havde ikke deres forbilleder hos præstestanden, men var i langt højere grad optaget af naturvidenskaben og dens repræsentanter. På dette punkt adskilte spiritisterne sig ikke fra mange andre danskere. Det var ikke mændene i de sorte præstekjoler, der stod som autoriteten i tiden efter 1880'erne, men derimod videnskabsmændene i deres hvide kitler. Enhver sag, der skulle tages alvorligt, måtte, som den danske historiker Søren Mørch har bemærket, kunne fremvise sin egen store hvide flok af naturvidenskabsmænd og kunne henvise til undersøgelser, der var offentliggjorte i videnskabelige tidsskrifter.³² Den tætte forbindelse som naturvidenskaben blandt andet fik med landbruget og industrien samt de mange

nye opfindelser, som dette samarbejde medførte, var også med til at sikre videnskaben stor anerkendelse og popularitet.

De mange nye opfindelser og pionerånden inden for naturvidenskaberne inspirerede og fascinerede spiritisterne. For spiritisterne var det ikke usandsynligt, at der var uopdagede områder som liv efter døden eller kontakt mellem de levende og de døde, der blot ventede på at blive afdækket. ”Der kunne eksistere en Strøm, en Elektricitet, en Tanketelegraf ligesaagodt som naar to tale sammen gjemmen Telefonen eller Telegrafen, de se jo heller ikke hinanden”, forklarede spiritisten Niels Niedermann, der ikke havde svært ved at se parallellerne mellem de nye tekniske kommunikationsmidler og de spiritistiske mediers kommunikation med ånde verdenen.³³

Da røntgenstrålingen blev opdaget i 1895, virkede analogierne til spiritismens fænomener ligeså nærliggende. Og de besynderlige egenskaber ved røntgenstrålerne inspirerede ikke blot spiritisterne, men mange andre. Dagbladet Avisen blev i 1896 for eksempel også grebet af det nye og uforklarlige: ”Hvem garanterer os nu længere for, at vi ikke en Dag ved Hjælp af Lysstraal er pludselig staa Ansigt til Ansigt med det hidtil uanede? Hvem tør nægte, at den Dag kommer, da det rygtes over Verden, at en ny Opdager uomtvisteligt og uimodsagt giver os Billeder af Legemer, Væsener, Tilværelser i det for os hidtil som tomt tænkte Rum?” Troen på ånder og spøgelse var ikke så fornuftstridig set i røntgenstrålernes gennemtrængende lys, mente Avisen, og opfordrede sine læsere til at indsende beretninger om spøgelse, som blev trykt under rubrikken ”Folkets Røst”.³⁴

Da stofferne uran, radium og polonium, som syntes at indeholde ligeså forunderlige egenskaber som røntgenstrålerne, blev opdaget kort tid efter, satte det også gang i spekulationerne. De nye opdagelser inden for fysikken, som forskerne selv havde svært ved at forklare – og som senere skulle få revolutionerende betydning for fysikkens teorier – gav anledning til mange fortolkninger og forhåbninger. ”Vi staa endnu kun ved Begyndelsen af den nye Videnskab, der beskæftiger sig med det usynlige og uvejelige”, en videnskab, som lovede – ”storartede Opdagelser og blandt andet Beviset for Sjælens existens”, mente spiritisten Tusky Christmas-Holmfeld i 1901 på baggrund af fysikkens nye opdagelser.³⁵ At der netop blandt tidens nye autoriteter, naturvidenskabsmændene, fandtes berømtheder som Alfred Wallace, William Crookes og Oliver Lodge, som offentligt anerkendte spiritismens fænomener, gjorde ikke disse forestillinger mindre tillokkende og troværdige. Navnene på koryfæer inden for naturvidenskaben, som forholdt sig positivt til spiritismen, var mange, og i de danske spiritistiske tidsskrifter paraderede disse videnskabsmænd i lange artikler om ”Spiritismens Stormænd”, og i landets aviser kunne danskerne ligeledes læse om de berømte forskeres eksperimenter med spiritistiske fænomener.

Selve troen på, at de levende var i stand til at kommunikere eller komme i kontakt med de døde, var i det hele taget ikke usædvanlig i slutningen af 1800-

JESPER VACZY KRAGH

tallet og starten af 1900-tallet. Beretninger om spøgelse og ånder cirkulerede ofte blandt befolkningen. Disse historier kunne også findes i landets aviser – og selv i blade, som forholdt sig kritisk til religion og overtro. En af de mest omdiskuterede sager i slutningen af 1800-tallet var ”Spøgeriet i Ny Toldbogade”. Spøgeriet, der foregik hos den svensk-norske generalkonsul Lorck i 1888, vakte stor opmærksomhed, og dagbladet Social-Demokraten sendte blandt andet en journalist til stedet. Journalisten kunne ikke finde en naturlig forklaring på fænomenerne, og det endte med, at politiet blev tilkaldt for at undersøge sagen.³⁶ Et godt stykke inde i 1900-tallet optog sådanne historier plads i landets aviser og tidsskrifter. Således fik blandt andet historien om ”Enggaard Mysteriet” i 1921 bred dækning i aviserne og blev genstand for stor diskussion.³⁷

I de spiritistiske tidsskrifter optog disse historier også megen plads. Spiritisterne så beretningerne og den gamle folkelige tro på spøgelse som endnu et bevis for sandheden i spiritismens fænomener. De nye og gamle beretninger om spøgelse, og desuden fænomener som syner og varsler fra folketroen, adskilte sig ikke nævneværdigt fra seancefænomenerne, mente spiritisterne. Mediernes fænomener forekom blot under mere kontrollerede omstændigheder og var lettere at undersøge videnskabeligt, hævdede spiritisterne.

En ny religion

Spiritisterne i Danmark udviklede i starten af 1890'erne en religion, som kunne indeholde de nye ideer inden for åndslivet, og som samtidig kunne rumme ældre religiøse og folkelige troselementer. Spiritisternes religion, som kom til udtryk hos de forskellige spiritistiske foreninger og menigheder, var især påvirket af den franske spiritist Allan Kardec's tanker.³⁸ Allan Kardec's bøger var allerede i 1860'erne kommet til Danmark, hvor de var blevet oversat af bogholderen Harald Jensen. Men selvom de danske spiritister var inspireret af Kardec, betragtede de dog ikke hans bøger som en ny bibel. Allan Kardec's værker var en vejledning og inspiration, men det særlige ved spiritismen var beviserne og beskederne fra ånderne, som fremkom under seancerne, og ikke litterære beskrivelser.

Grundlaget for spiritismen var troen på et liv efter døden, og at de levende var i stand til at kommunikere med de døde. Derudover indeholdt spiritisternes lære en særegen blanding af flere forskellige religiøse og videnskabelige ideer. Tanker fra: protestantisme, katolicisme, unitarisme, nyplatonisme og orientalske religioner blev kombineret med ideer fra moderne naturvidenskab og darwinisme. Disse nye og gamle ideer blev synkretiseret til eet system. At ideerne i vidt omfang kom fra retninger, som stod i modsætning til hinanden, blev ikke betragtet som et problem af spiritisterne. Systemets sandhed kunne bekræftes empirisk gennem seancer og var ikke baseret på spekulation, men på kendsgerninger, hævdede spiritisterne.

Selvom spiritisternes lære var broget og sammensat, havde den især tre gennemgående træk. Den var præget af en tro på kristendommen, på naturvidenska-

ben og på fremskridtet. Spiritismens lære var frem for alt et forsøg på at få kristendommen til at harmonere med nyere naturvidenskabelige teorier. Kristendommen – som spiritisterne forstod den – lignede dog ikke den, som kunne findes inden for Folkekirken. Spiritisternes lære var udtryk for en revision af kristendommen, hvor videnskaben og en gennemgribende tro på fremskridtet og udviklingen havde en fremtrædende rolle.

Udviklingstanken gennemsyrede spiritisternes lære. Religionen, videnskaben, naturen og mennesket blev alle set ud fra denne synsvinkel. ”Fremskridt i den materielle, Fremskridt i den aandelige eller intellektuelle Verden er en af Naturens skønneste Love, og som alle Naturlove vil den adlydes; og som alle Love i Naturen er vise og gode, er Fremskridtets det selvfølgelig ogsaa,” konkluderede spiritisten Christian Brinch.³⁹ Spiritisterne troede på naturlovene, på årsagssætningen og naturvidenskaben. Spiritismen udvidede blot videnskabens område til åndens verden, en verden, der ifølge spiritisterne ikke adskilte sig nævneværdig fra den jordiske: ”Alt i Aandens Verden er ordnet, Aarsager og Virkninger følges ad; i den aandelige Verden eksisterer ligeså evige og uforanderlige Love som i den materielle Verden.”⁴⁰

Spiritisternes opfattelse af ånden var præget af nyplatoniske ideer.⁴¹ Som nyplatonikerne mente spiritisterne, at ånden var menneskets egentlige væsen. Ånden var immateriel, men var desuden ikklædt et legeme, som lignede det menneskelige. Dette åndelegeme var af en finere og mere æterisk art, ifølge spiritisterne. Det var bindeleddet mellem selve ånden og det grove, materielle menneskelegeme. Ånden og åndelegemet overlevede det materielle legemes død, og fortsatte herefter sin udvikling. Målet for ånden var at nå frem til sit ophav – Gud, gennem fuldkomængørelse af viden, kærlighed og renhed.

Åndens udvikling forklarede spiritisterne med et lån fra de orientalske religioner – reinkarnationslæren. Læren om de mange genfødsler var dog ikke helt identisk med de orientalske religioners. Blandt andet troede spiritisterne ikke på, at reinkarnationerne kunne medføre en tilbagegang til et lavere udviklingstrin. Spiritisternes opfattelse af reinkarnationslæren stammede fra Allan Kardec, der igen havde fået ideen fra den græske filosof Pythagoras.⁴² Med reinkarnationerne mente spiritisterne, at der foregik en stadig udvikling. Ånden måtte genfødes flere gange for at lære og renses, prøves og lutres på vejen mod Gud.

Reinkarnationerne var en læreproces, hvor mennesket opnåede stigende erkendelse. Mennesket kom til forståelse af livets hensigt gennem en proces, som bar stærke mindelser til katolicismens forestillinger om skærsilden.⁴³ Efter legemets død befandt ånden sig i en mellemtilstand, hvor den beskuede det tilbagelagte jordiske liv. For de mennesker, der havde levet et liv i egenkærlighed, hovmod eller had, blev tiden i mellemtilstanden en tid for selvbebrejdelse og anger. Mellemtilstanden var i billedlig tale: ”den store Dommens Dag; Skærsilden for alle.”⁴⁴ Opholdet i mellemtilstanden var dog aldrig permanent, ifølge spiritisterne. De afviste

JESPER VACZY KRAGH

på det bestemteste forestillinger om evig fordømmelse og helvede. Der var frelse for alle. Alt efter hvilket liv mennesket havde levet, blev opholdet i mellemtilstanden af kortere eller længere varighed. Herefter blev ånden igen inkarneret i en ny krop for at gennemleve endnu et liv.

Selvom spiritisterne optog reinkarnationslæren, betragtede de deres religion som værende i overensstemmelse med kristendommen. Spiritisternes forståelse af kristendommen var især påvirket af unitarismen.⁴⁵ Spiritisterne troede på Gud, men ikke på treenigheden. Der var kun én Gud. Jesus var en højt udviklet ånd, en fører, som viste vejen, sandheden og livet, men han var ikke Gud. Ifølge spiritisterne var Gud ikke en personlig gud, men ånd og var karakteriseret ved evig uforanderlig kærlighed, retfærdighed og godhed.

Spiritismen var præget af en liberal holdning til kristendommen. Kristendommen blev betragtet som en historisk religion. Bibelen var ikke den endelige sandhed, men var påvirket af forskellige tiders ideer. ”Vi tror paa Bibelen”, forklarede spiritisterne, ”men vi vide ogsaa, at den er forvansket og forvrænget paa mange Steder.” Kristendommen var ikke et statisk fænomen, mente spiritisterne. Den havde udviklet sig over tid – ligesom alt andet også udviklede sig. Med udgangspunkt i denne udviklingstanke afviste spiritisterne den kirkelige dogmatik, ”Vi forkaster alle Dogmer, da vi ved, at alt skrider fremad”, forklarede spiritisterne.⁴⁶ Opgøret med kirkens dogmer var et centralt element i spiritismens lære. Opgøret var led i et forsøg på at gøre kristendommen rationel. Det overnaturlige, det mytiske og mystiske skulle udskilles fra kristendommen. Religionen skulle være verificerbar og i overensstemmelse med fornuften.

Ordet ”Fornuft” var et nøgleord i spiritismen. Det var altdominerende i spiritismens syn på religionen. ”Brug den Fornuft, som er givet dig”, opfordrede spiritisterne, ”lad dig ikke lænkebinde af gamle Dogmer, som kunde bydes Fortidens ukultiverede og uoplyste Folkeslag, men som sandelig ikke længere kan bruges, fordi Menneskene er mere oplyste og fordre, at den Religion, de tror paa, skal være i overensstemmelse med den udviklede Fornuft.”⁴⁷ Kristendommen måtte stå sin prøve ved fornuftens domstol, mente spiritisterne, og kunne efterprøves og bevises gennem spiritistiske seancer. Det var spiritisternes overbevisning, at spiritismen var en rationel religion, som var i overensstemmelse med naturvidenskaben, og som var langt mere fornuftig og human end kirkens lære.

”Alt, hvad der er dunkelt og uklart i Bibelen, oplyser og forklarer Spiritismen. Ikke med Dogmer, ikke med Krig, Baal og Brand, ikke ved Inkquisition og Tortur, men ved Jesu egne Ord: Elsk Gud over alt og din næste som dig selv.” Ifølge spiritisterne greb spiritismen tilbage til dét, der altid havde været kristendommens kerne – kærlighed. Spiritismen viste, at Guds væsen var kærlighed, et faktum, som var blevet forvansket af præstestanden. I kirkens lære var Gud uretmæssigt blevet ”en Hævnens, Grusomhedens og Uforsonlighedens Gud”, ifølge spiritisterne. I den officielle kristendom var forholdet til Gud baseret på frygt.⁴⁸

Frygt. Ordet var et andet nøgleord i spiritismen. Også selvom det var så godt som ikke-eksisterende i spiritismens lære. Det var et nøgleord i en anden forstand. Frygt for døden, frygt for synd, frygt for helvede, frygt for pinsler, i det hele taget al den frygt og bæven, der tidligere havde været forbundet med kristendommen, hævdede spiritisterne at kunne afvise. Der er ingen straffende Gud, sagde spiritisterne, ingen arvesynd, ingen evige pinsler, ingen fordømmelse, ingen magtfuld djævel, intet helvede. Troen på spiritismen krævede ingen af disse ting. Spiritismen var en lys, liberal og optimistisk religion, der fordrev de mørke, angstfyldte forestillinger, som havde kendetegnet kirkens kristendom.

Frygt og angst var fremmedord i spiritismens lære. Der var heller ingen eskatologi eller dommedagsforestillinger i spiritismen. At Gud, indbegrebet af kærlighed og perfektion, skulle lade sit eget fuldendte skaberværk gå under og skille fårene fra bukkene var en absurditet for spiritisterne. I de spiritistiske foreninger blev der prædikeret: fremskridt, fornuft, kærlighed og optimisme. Spiritismens afvisning af angst og frygt var gennemgribende. Spiritismen afviste den angst, som mennesket kunne have overfor døden. Spiritismen afviste den angst, som den enkelte kunne have overfor oplevelsen af religionens tilbagegang. For dem, der stod usikre og tvivlende overfor kristendommen, kunne spiritisterne forsikre om, at der ikke var nogen modsætning mellem religion og videnskab, at kristendommen stod ved magt, og at moral og etik fortsat havde et guddommeligt grundlag. Spiritismen lærte, at mennesket forbedrede sig, at alting udviklede sig til det bedre, at fremtiden tegnede lys. I spiritismen var der plads til toldere og syndere. Der var ingen fordømmelse, men altid en ny chance, endnu en inkarnation, endnu et liv på jorden.

En ny tid

Spiritisterne havde opfattelsen af, at de levede i en ny tid. I en tid præget af fremskridt og udvikling. De mente at leve i en human tid, hvor forestillinger om helvede og evig fordømmelse virkede håbløst forældede. Kirkens kristendom var for spiritister som Alfred Nielsen: ”gammel og affældig; lig en Olding, hvem Tiden er løben forbi, og som nu ikke længere finder Sangbund for sin Tids Ideer.” Spiritismen rettede op på dette forhold og gav folk en religion, der, med Alfred Niensens ord, var ”afpasset efter Nutids-Menneskers Behov.”⁴⁹ Spiritisterne havde opfattelsen af, at de levede i en tid med omfattende videnskabelige gennembrud, en tid, hvor stort set alt kunne undersøges og bevises – også store religiøse spørgsmål. De mente at leve i en fornuftig tid, som dog havde glemt sjælen. ”Videnskaben har gjort den ene Opdagelse efter den anden”, forklarede Alfred Nielsen, ”og er trængt saa langt ind i Naturens Hemmeligheder uden at finde Aanden, at den er hørt op med at tro paa, at Aanden i det hele taget eksisterer.”⁵⁰ Spiritismen udvidede videnskabens område og genfandt og beviste åndens eksistens. Spiritismen afviste materialismen. Spiritismen kunne, med spiritisten Anna Nordings ord, ”forene

JESPER VACZY KRAGH

Tro og Viden og bringe Mennesker ud at den Vildfarelse, at alt er forbi med denne Tilværelse.”⁵¹

Opgør med Folkekirken

For spiritisterne indeholdt spiritismens religiøse lære en stor forklaringskraft. Spiritismens lære, som den kom til udtryk ved foredrag og seancer i foreningerne, virkede langt mere troværdig, harmonisk og tidssvarende for dem end Folkekirkens, som de nærede en indgående uvilje og skepsis overfor. Den spiritistiske litteratur afspejlede en omfattende utilfredshed med dét, de betegnede som ”Kirkens Lære”.⁵² Hovedparten af deres skrifter var rettet mod Folkekirken, og i deres skrifter kunne der ofte findes ligeså mange negative ord om kirken, som der kunne findes positive om spiritismen. En typisk spiritistisk bog indeholdt en punktvis kritik af bestemte elementer ved kirkens kristendom. Kritikken var omfattende. Spiritisterne krævede typisk et andet syn på: Gud, Genesis, arvesynd, forsoningslæren, dåben, nadveren, dommens dag, helvede og djævlén. Kritikken blev især fremført ud fra to overordnede synspunkter: Kirkens lære var moralsk forkastelig og stred mod fornuften.

At kirkens lære var fornuftstridig, var en gennemgående anklage, når spiritisterne diskuterede Bibelens Genesis og sakramenter som dåb og nadver. På dette punkt var de dog ikke moralsk forargede. Spiritisterne så det som forældede forestillinger, der var uforligelige med almindelig sund fornuft. Bibelens Genesis tog de ikke alvorligt, skabelsesberetningen var blevet endegyldigt tilbagevist af darwinismen. Dåb og nadver gav heller ingen mening for spiritisterne. De så sakramenterne som symbolske udtryk; men vand, brød og vin gav ifølge spiritisterne hverken adgang til et fællesskab eller en forbindelse med Gud.

Værre forholdt det sig med kirkens forestillinger om Gud, arvesynd, dommens dag, helvede, forsoningslæren og djævlén. For spiritisterne var disse forestillinger i modstrid med alt, hvad kristendommen stod for. De var ikke alene fornuftstridige, men desuden inhumane og grusomme.

Kritikken var forbundet med spiritisternes billede af Gud. For spiritisterne var Gud alvidende, almægtig og indbegrebet af kærlighed. Guds kærlighed åbenbarede sig i alt. Gud var aldrig fordømmende og altid retfærdig. Gud var fuldendt. Ligeledes var Guds skaberværk fuldendt. Men det var fuldendt på en særlig måde, da det ikke var statisk. Verden udviklede sig over tid frem mod større og større perfektion, ifølge spiritisterne. Guds skaberværk var fuldendt ved, at det fulgte fuldendte love – Guds love.

Kirkens forestillinger om arvesynd, dommens dag, helvede, forsoningslæren og djævlén var for spiritisterne uforligelige med disse ideer om Gud og Guds skaberværk. Ifølge spiritisterne fremstillede Folkekirken Gud som en nidkær, ubarmhjertig og grusom Gud, der straffede mennesker for deres manglende tro, for deres vildfarelser, ja endda for forfædrenes synder. For spiritisterne var forestillingen om

arvesynd både uretfærdig og ukærlig. Ukærlig, da det indebar, at Gud "frembragte Skabninger til uforskyldt lidelse", uretfærdig, fordi Gud "lod den uskyldige lide for den Skyldiges Brøde". Med ideen om arvesynd kom Gud endvidere til at fremstå som ufuldkommen, mente spiritisterne. Gud havde skabt mennesket i sit eget billede, men havde tilsyneladende frembragt et syndfuldt og ufuldstændigt væsen, som det var nødvendigt at true med helvedes pinsler og dommedag. Kirkens lære om dommens dag og helvede var i det hele taget en hån imod Gud, mente spiritisterne. At den samme Gud, som stod for grænseløs næstekærlighed, skulle fordømme sine egne skabninger, var for spiritisterne en "utroværdig og forkastelig" forestilling, "fordi den frakender Gud hans ophøjede Egenskaber, særlig hans Kærlighed, Barmhjertighed og Naade."⁵³ Ligeså ulogisk var læren om forsoningen ved Jesu død. Det var ifølge spiritisterne barbariske ideer fra en mørk fortid, hvor grusomme guder skulle "formildnes ved Blod" og "blodige Slagtofre".⁵⁴ Forestillingen om djæveln kunne ifølge spiritisterne henføres til den samme kategori af arkaiske tanker. Når kirken hævdede, at der eksisterede en magtfuld djævel, og at Gud og djæveln kæmpede om menneskenes sjæle, krænkede det "Guds ophøjede Egenskaber, særlig hans Alvidenhed og Almagt."⁵⁵ Gud ville, qua sin alvidenhed, ikke skabe noget, der var større end Gud selv. Og når Gud samtidig var almægtig, ville Gud let kunne bekæmpe djæveln, argumenterede spiritisterne. Der fandtes, ifølge spiritisterne, "uoplyste Aander" eller "onde Aander", som kunne forlede og lokke mennesket, men ingen onde magter, der var ligeså stærke som Gud.⁵⁶

Det var ikke en ny teologisk problemstilling, som spiritisterne kredsede om i deres kritik af kirken. Den havde været kendt i århundreder. Filosofen Leibniz havde kaldt det: Theodice-problemet.⁵⁷ Det var nok de færreste spiritister, der kendte Leibnizs formulering af problemet – og de omtalte ham ikke – men ikke desto mindre var det denne problematik, spiritisterne især tog stilling til og søgte at løse. Theodice-problemet, eller som det også er blevet kaldt: det ondes problem, drejede sig om Guds væsen. Det omhandlede problemet med at opretholde forestillingen om en Gud, der både var alvidende, almægtig og algod, når der samtidig hersker ondskab i verden. Det var jo en nærliggende konklusion, at Gud ikke var god, hvis Gud både havde viden om og mulighed for at forhindre det onde. Omvendt, hvis Gud nu virkelig var algod, og der samtidig eksisterede ondskab, så var det svært at argumentere for, at Gud også var alvidende og almægtig. Enten måtte Gud ikke kunne forudse eller bemærke det onde, eller også bemærkede Gud det, uden at kunne forhindre det.

For spiritisterne havde kirken ingen acceptabel løsning på dette problem. Spiritisternes egen løsning på Theodice-problemet var udviklingstanken og reinkarnationslæren. Med udviklingstanken kunne verden fremstå som harmonisk for spiritisterne. Selv hvis verden ikke umiddelbart lignede den bedste af alle verdener, skulle den nok blive det, sagde spiritisterne. Alt udviklede sig – inklusiv det onde – og det udviklede sig frem mod det gode. Og hvad der foreløbig resterede af

JESPER VACZY KRAGH

ondskab, havde en funktion. Når spiritisterne forholdt sig til spørgsmålet om ondskab, spillede reinkarnationslæren en central rolle. De mange jordiske liv var en læreproces, og det onde var en midlertidig nødvendighed, for at kunne erkende det gode. Når mennesket gennem inkarnationerne var nået tilpas langt i sin udvikling, ophørte det onde. Reinkarnationerne viste, at Gud både var algod, alvidende og almægtig. Gud var kærligt opdragende og aldrig straffende. Gud fordømte ingen, men gav altid mennesket en ny chance. For spiritisterne gav reinkarnationslæren forklaringer på, hvorfor nogle mennesker var fattige, mens andre var rige, hvorfor nogle levede et liv i ulykke og andre i lykke. Med reinkarnationslæren var der i virkeligheden ikke tale om en ulig fordeling af de jordiske goder eller onder, da mennesket havde mange forskellige typer af jordiske liv. Det var led i den store læreproces og udtryk for en større plan, hvor alle mennesker skulle få del i den kærlighed og lykke, som Gud havde tiltænkt sine skabninger.

At spiritismen – på sin egen måde – kunne give svar på brydsomme teologiske problemer, tiltalte mange af de spiritister, som var medlemmer i de forskellige spiritistiske foreninger. De fremhævede spiritismen som en modsigelsesfri og smuk religion, der var fri for den formørkede dogmatik, som prægede kirkens lære. Hvad der ligeledes appellerede til mange spiritister var, at spiritismen adskilte sig fra det almindelige kirkeliv. Spiritismen gav den enkelte en anden rolle i det religiøse liv.

”Mens alle Verdens øvrige Religioner peger paa deres Lærersystem og siger, at *du skal tro derpaa*, saa kræver Spiritismen ikke nogen saadan Underkastelse af sine Tilhængere”, forklarede Alfred Nielsen fra foreningen Spiritistisk Mission. ”Den hævder, at Forstandens Lys er givet os ikke mindst til Vejledning i religiøse Spørgsmaal og siger derfor: *Undersøg, prøv og døm!* Deri ligger den store Forskel (...), og her imødekommer Spiritismen en dyb Trang hos Nutidens Slægt, som ikke gerne gaar i Ledebaand, hvad Tanke og Trosliv angaar.”⁵⁸ For spiritisterne var det en af spiritismens store fordele, at den tolererede åbenhed og kritisk sans. Og at den i modsætning til Folkekirken tillod den enkelte en aktiv rolle i det religiøse liv. Det tiltalte i høj grad spiritisterne, at de i foreningerne ikke var passive tilhørere, der skulle lytte til en gejstlig autoritet, som fortalte dem, hvad de skulle mene og tro, men at deres egne vurderinger og holdninger havde betydning.

Den anti-autoritære tendens og den aktive rolle, som spiritismen fordrede, var ikke blot tomme ord (selvom der også var grænser for begge). Den afspejlede sig og var indeholdt i den måde, hvorved det spiritistiske menighedsliv var organiseret. I de spiritistiske menigheder erstattede trancemedierne præstens funktion. Men medierne havde ikke egentlig autoritet. Da de var under trance ved seancerne, var medierne blot et ubevist redskab for ånderne. ”Medierne ved ikke selv, hvad der bliver talt om”, forklarede foreningen Spiritistisk Broderskab; medierne var ”Tolke”, som ånderne benyttede sig for at gøre sig forståelige for menneskene.⁵⁹ Det var herefter op til de menige medlemmer at vurdere, om mediets besk-

eder var ægte og sandfærdige. Udover medierne havde de store spiritistiske foreninger som regel en leder – ofte stifteren af foreningen. Lederen af foreningen, som spiritisterne betegnede som den ”materielle Leder”, var typisk ansvarlig for foredrag og arrangementer i menigheden. Men denne leder var heller ikke øverste autoritet i trosspørgsmål. Den officielle leder af foreningen var en ”åndelig Leder”, en højstående ånd, som meddelte sig gennem mediet. Når det drejede sig om vigtige anliggender, var det ofte den åndelige leder, som blev spurgt til råds. Herefter var det igen op til de enkelte medlemmer at fortolke budskaberne.

Spiritismens efterår

Den liberale holdning og opfordringen til intern kritik blev dog også et problem for spiritismen, der blev præget af mange kontroverser. Unigheden inden for spiritisternes rækker bundede primært i personspørgsmål. Konflikterne drejede sig næsten altid om den samme ting – medierne og deres seancefænomener. Selvom spiritisterne havde mange kritikere, der betragtede seancefænomenerne som humbug og bedrag, og som søgte at afsløre og bekæmpe spiritismen, var de værste kritikere faktisk spiritisterne selv.⁶⁰ Frem for at det var spiritismens modstandere, der afslørede medierne, var det i langt højere grad spiritisterne, der stod for disse demaskeringer. Spiritisterne ville gerne forholde sig kritisk til bedragerier. Hvis et medie havde hjulpet seancefænomenerne lidt for godt på vej, eller havde givet utroværdige oplysninger fra åndernes verden, fik det ofte konsekvenser. Og spiritisterne holdt sjældent afsløringerne for sig selv, men gik ofte til pressen for at afsløre medierne.

Til pressens fornøjelse var spiritisterne ofte gode for en skandale. En af de største foreninger i Danmark, Spiritistisk Broderskab, var den første forening, der på denne baggrund skulle sikre sig udførlig omtale i landets aviser. Baggrunden var en seance i broderskabet den 12. juli i 1907, hvor ingen ringere end Jesus meddelte sig gennem broderskabets medie, Petra Nielsen. Flere af broderskabets medlemmer betvivlede dog, at ”Mesteren fra Nazaret” skulle have talt gennem Petra Nielsen. I september blev historien lækket til dagbladet Middagsposten, der som det første blad kunne fremføre anklagen om bedrageri, og som desuden videregav pikante oplysninger om Petra Niensens usædelige levned.⁶¹ Som følge af afsløringen forlod Petra Nielsen Danmark samme år og rejste til Amerika. Spiritistisk Broderskab stod nu uden medie og med en stor gruppe af utilfredse medlemmer, hvoraf flere forlod foreningen efter afsløringen.

På samme måde gik det for mange af foreningerne i begyndelsen af 1900-tallet; og som tiden gik, skulle skandalerne få en endnu værre karakter. I 1930'erne kunne pressen berette om grove bedragerier, som også resulterede i flere retssager. I 1932 udgav lederen af foreningen Spiritistisk Frimenighed, Johannes Carstensen, en bog om foreningens medie, Einer Nielsen, som Carstensen betegnede som en gemen bedrager.⁶² Som følge af bogen anlagde Einer Nielsen en injuriersag,

JESPER VACZY KRAGH

som han dog tabte ved Byretten samme år. Værre gik det for mediet Kaj Ziirsens, som i 1933 blev anklaget for bedragerier af medlemmer fra foreningerne Psykisk Samfund og Salome Ordenen. Ved hjælp af falske seancer skulle Kaj Ziirsens have franarret medlemmerne klækkelige pengebeløb for i alt 25.000 kr. Ved Byretten tilstod Ziirsens og blev idømt 2 års fængsel. Endnu to sager kom for retten i 1933. Skræddersvenden Julius Andersen blev idømt 1 års fængsel for sin virksomhed som spiritistisk medie, og Spiritistisk Missions leder, Alfred Nielsen, og mediet fru Emilie Nielsen blev begge ved byretten idømt 18 måneders fængsel for økonomiske bedragerier, en dom, som blev stadfæstet af både Landsretten og Højesteret.⁶³

Sagerne, der alle vakte stor opmærksomhed i pressen, var et hårdt slag for de spiritistiske foreninger. Mange af foreningerne ophørte efter retssagerne, og flere af de spiritistiske tidsskrifter led samme skæbne. 1930'erne blev generelt en nedgangstid for spiritismen i Danmark, der heller ikke i de følgende årtier genvandt det tabte terræn. I 1959 gik det sidste af de spiritistiske tidsskrifter, Spiritistisk Tidende, ind, men nogle enkelte spiritistiske menigheder fortsatte deres virke i de følgende år. I lande som USA, England og især Brasilien formåede spiritismen at vække interesse gennem den sidste del af 1900-tallet, uden dog at nå den samme tilslutning som i slutningen af 1800-tallet.⁶⁴

Nye religioner

Selvom spiritismen indtog en mindre synlig position i tiden efter 1930'erne, blev bevægelsen samtidig en forløber for andre religiøse retninger i Europa og Amerika. Spiritismen var desuden baggrund for parapsykologiens grundlæggelse. Den nye videnskab udsprang af den psykiske forskning, der i 1880'erne var blevet stiftet i England. Den psykiske forskning, som var koncentreret omkring undersøgelserne af de spiritistiske medier, tog i 1930'erne navneforandring til parapsykologi, samtidig med at eksperimenterne med spiritismen blev nedtonet. Men selv om de spiritistiske medier efterhånden forsvandt fra forskningen, var det stadig mange af de spiritistiske fænomener, som blev undersøgt. Telepati, clairvoyance og telekinese, som allerede havde været en central del af den tidlige forsknings undersøgelser af spiritismen, kom også til at være hovedområder i den senere parapsykologi, der især fik fodfæste i England og USA.⁶⁵

Udover parapsykologien var spiritismen ligeledes en inspirationskilde for flere religiøse bevægelser. En af de tidligste udløbere fra spiritismen var Christian Science. Grundlæggeren af Christian Science, Mary Baker Eddy, havde været stærkt optaget af spiritismen, hvad der også kom til udtryk i den nye religion, som blev stiftet i slutningen af 1870'erne.⁶⁶ Teosofien, der blev grundlagt i 1875 af Madame Blavatsky og Henry Steel Olcott, var en anden af de nye religiøse bevægelser med rødder i spiritismen. Både Blavatsky og Olcott havde været dybt engageret i spiritismen, før de dannede det Teosofiske Selskab, men fandt siden at spiritismen blandt andet manglede filosofisk ballast og en dybere indsigt i tilværelsens hem-

meligheder, hvad de søgte at råde bod på i teosofien.⁶⁷ Fælles for de nye religioner var især den stærke inspiration fra de empiriske videnskaber. Som spiritisterne søgte bevægelser som Det Teosofiske Selskab og Christian Science at berettiggere deres religion ud fra empiriske og objektive kriterier. På dette punkt var spiritismen med til at sætte standard for en lang række af moderne religioner, der alle søgte legitimitet fra videnskaben, en tendens der også blev tydelig hos flere af de nyreligiøse bevægelser, som skød op i 1960'erne, og som fik fodfæste i de følgende årtier.⁶⁸ Spiritismen i 1800-tallet pegede desuden på andre træk, der ligeledes kom til at kendetegne mange af de senere nyreligiøse retninger. Spiritismens stærkt sammensatte, synkretistiske og optimistiske religion, der indeholdt træk fra orientalske religioner, havde også paralleller til 1900-tallets new age bevægelser, der i høj grad har ladet sig påvirke af Østen, og som har opponeret mod de kristne kirkers snæverhed og dogmatisme.

Sammenfatning

Spiritismen holdt sit indtog i Danmark i 1850'erne, hvor den for første gang blev et samtaleemne. Interessen for spiritismen blev dog i første omgang kortvarig, og bevægelsen opnåede først større tilslutning fire årtier senere. I denne periode omkring 1890'erne optog spiritisterne et bredt spektrum af nye ideer og lod sig inspirere af tidens opfindelser og materielle ændringer. Naturvidenskaben, darwinismen og en gennemgribende tro på fremskridtet og udviklingen prægede spiritismen i Danmark. Spiritisterne trak endvidere på ideer fra ældre religiøse og folkelige trosretninger, som de mente kunne indeholdes i spiritismens lære. De danske spiritister var især påvirket af den franske spiritist Allan Kardec's ideer, hvor reinkarnationslæren spillede en central rolle. Men også tanker fra katolicismen, unitarismen og nyplatonismen prægede spiritisternes sammensatte religion. Spiritisterne formåede både at optage historiske forestillinger, som havde rødder langt tilbage i tiden, men evnede ligeledes at adoptere mange af de nyere kulturelle strømninger. Mærkesager fra fritænkerne, en liberal indstilling til kristendommen og ideen om ligestilling var karakteristiske træk hos spiritisterne. Spiritisterne synkretiserede det gamle og det nye. Ældre religiøse og nye videnskabelige forestillinger, som mange var kommet til at se som uforenelige, blev sammenført i spiritismen. Spiritisternes forhåbninger om at overvinde modsætningen mellem religion og videnskab afspejlede et generelt problem, som for alvor var blevet fremtrædende i slutningen af 1880'erne og starten af 1890'erne. Ligesom mange andre danskere så spiritisterne konflikten mellem religion og videnskab som et alvorligt problem. Spiritisternes løsning var en religion, som skulle legitimeres ud fra naturvidenskabelige metoder og teorier. Spiritismen indeholdt i denne forbindelse en stærk kritik af Folkekirken, der, ifølge spiritisterne, var præget af manglende videnskabelighed, et forældet syn på kvinders stilling, stive dogmesystemer, og manglende åbenhed og humanitet. Med kritikken af kirken og påstande om vi-

JESPER VACZY KRAGH

denskabelige beviser for et liv efter døden formåede spiritisterne i en længere periode af danmarkshistorien at vække interesse og ikke mindst opmærksomhed i vide kredse. Men i 1930'erne var bevægelsen på retur, og en række afsløringer og retssager svækkede for alvor spiritismens renommé. Spiritisterne inspirerede dog en række andre religiøse bevægelser, der fulgte efter spiritismen i 1900-tallet.

Noter

- 1 Om spiritismen i USA se især: Laurence R. Moore: *In Search of White Crows. Spiritualism, Parapsychology, and American Culture*, New York 1977 og Ann Braude: *Radical Spirits. Spiritualism and Womens Rights in Nineteenth-Century America*, Boston 1989. Om den engelske spiritisme se bl.a.: Janet Oppenheim: *The Other World. Spiritualism and Psychical Research in England, 1850–1914*, Cambridge 1985 og Lodgie Barrow: *Independent Spirits. Spiritualism and English Plebians, 1850–1910*, London 1986. Om den franske spiritisme se: Nicole Edelman: "Tables Tournantes arrivent en France", i: *L'Histoire*, no. 75, 1985 og Nicole Edelman: "Allan Kardec: le prophète du spiritisme", i: *L'Histoire*, no. 98, 1987. En større bibliografi over historiske afhandlinger om spiritismen findes i Laurence R. Moores *In Search of White Crows*.
- 2 Om spiritismens udvikling se især: Ernest Isaacs: "The Fox Sisters and American Spiritualism" i: C. L. Crow (ed.) *The Occult in American. New Historical Perspectives*, Chicago 1983. For en gennemgang af spiritismens historiske rødder se Laurence R. Moore: *In Search of White Crows*, 1977, s.8ff.
- 3 Om den stjernestatus, som medierne ofte opnåede, se: Alex Owen: *The Darkend Room. Women, Power and Spiritualism in Late Victorian England*, London 1989, s.42ff. Om afsløringer se: Ruth Brandon: *The Spiritualists. The Passion for the Occult in the Nineteenth and Twentieth Century*, London 1986.
- 4 Jf. Howard Kerr: *Mediums, and Spirit-Rappers, and Roaring Radicals*, Urbana 1972, s.9 og Ernest Isaacs i: *The Occult in America*, 1983, s.95.
- 5 Jf. bl.a. Laurence R. Moore: *In Search of White Crows*, s.14 og Ann Braude: *Radical Spirits*, 1989, s.25. Et problem mht. spiritisternes antal er bl.a., at kun en minoritet var medlemmer af spiritistiske menigheder. Hvorvidt den større gruppe, som gik til seancer, foredrag etc., egentlig var spiritister er ikke til at sige med sikkerhed. Endvidere foregik en del af spiritismen i små, lukkede private kredse, hvis antal er uvist.
- 6 Janet Oppenheim: *The Other World*, 1985, s.10–16 og Ruth Brandon: *The Spiritualists*, 1986, s.52ff.
- 7 Jf. Janet Oppenheim: *The Other World*, s.5ff, Alex Owen: *The Darkend Room*, 1989, s.19ff. Hubert Juin: "Victor Hugo et le langage des tables tournantes", i: *L'Histoire*, no. 75, 1985 og Nicole Edelman: "Allan Kardec, le profète du spiritisme" i: *L'Histoire*, no. 98, 1987.
- 8 Conan Doyles interesse for spiritismen er beskrevet i flere biografier bl.a. Janet B. Pascal: *Arthur Conan Doyle, Beyond Baker Street*, Oxford 2000. Victor Hugos af Hubert Juin: "Victor Hugo et le langage des tables tournantes", i: *L'Histoire*, no. 75, 1985. William Crookes engagement er gennemgået i Trevor Hall: *The Spiritualists. The Story of William Crookes and Florence Cook*, London 1962. Om Alfred R. Wallace se: M. J. Kottler: "Alfred Russel Wallace: The Origin of Man, and Spiritualism", i: *Isis*, 1974, s.145–92.

- 9 Om de mange videnskabsmænd i det engelske selskab se: Janet Oppenheim: *The Other World*, s.330ff. og Renée Hayes: *The Society for Psychical Research. A History*, London 1982, s.174ff. Se også Allan Gauld: *The Founders of The Society for Psychical Research*, London 1968.
- 10 Om spiritismen i København jf. Thomas Overskou: *Af mit Liv og min Tid. 1819–1873*. Bind 2, København 1962, s.194ff. Spiritismen ved hoffet er beskrevet af E. Bodenhoff: *Kongesorger. Uddrag af Generalmajor Frederik Gotthold Müllers efterladte Papirer*, København 1913, s.91ff.
- 11 Afhandlinger om spiritismen i Norden er sparsomme. Spiritismen i Norge er behandlet i et idehistorisk speciale af Tonje Mehren: *Norsk Selskab for Psykisk Forskning*, Oslo 1999, s.10ff. Spiritismen i Sverige er omtalt i: Efraim Briem: *Spiritismens Historia*, Lund 1924 og bevægelsen på Island er behandlet af William Swatos: *Icelandic Spiritualism. Mediumship and Modernity*, New Brunswick 1996.
- 12 Christian Lyngs: *Kongresberetning. Nordisk Spiritistisk Kongres i Kjøbenhavn 1911*, København 1911.
- 13 Møder i Studenterforeningen kunne iflg. avisen Nationaltidende (22.2.1920) trække mellem 1000–1200 unge akademikere. Avisen Politiken beskrev bl.a. Conan Doyles møder den 26.10.1929 og kunne meddele, at alle pladser var udsolgte. Doyle afholdt også to foredrag i Norge, hvor de ifølge det norske Morgenbladet (2.11.1929) og Aftenposten (4.11.1929) vakte stor interesse.
- 14 Jf. *Dansk Bogfortegnelse 1920–24* og Christian Moldt-Jørgensen: *Fortegnelse over bøger og hæfter omhandlende spiritismen og dermed beslægtede emner*, 1993 (upubliceret manuskript). Forlag som Gyldendal udgav i perioden bl.a. 5 bøger om emnet. Julius Magnussens bog fra 1920 udkom i 1922 i 10. oplag.
- 15 Thit Jensen har beskrevet sit engagement i spiritismen i erindringsbogen *Hvorfor? Hvorhen*, København 1950. Om Anna Hudes virke se: Jens Chr. Manniche, *Damen der skød på doktoren. En bog om Anna Hude*, København 1993
- 16 Optællingen er foretaget ud fra de foreninger, som annoncerede og skrev i de spiritistiske tidsskrifter.
- 17 Jf. Niels Thomsen: *Hovedstrømninger 1870–1914. Idelandskabet under dansk kultur, politik og hverdagsliv*, Odense 1998, s.74 og 169–70 og Agnete Brink m.fl.: *Sekularisering i Danmark: En teoretisk analyse og historisk beskrivelse af sekulariseringsprocessen fra omkring 1870 til vor tid*, Århus 1984.
- 18 Mogens Brøndsted m.fl.: *Danmarks Litteratur fra 1870 til Nutiden*, København 1964, s.7, Svend Erik Stybe: *Dansk idehistorie*. Bind 2, København 1981, s.71 og Jette Lundbo Levy m.fl.: *Litteraturhistorier. Perspektiver på dansk teksthistorie*, København 1994, s.204
- 19 Lise Busk Jensen m.fl.: *Dansk litteraturhistorie. Dannelse, folkelighed, individualisme 1848–1910*. Bind 6, København 1985, s.399 og 423.
- 20 Lise Busk-Jensen: *Dansk Litteraturhistorie*. Bind 6, 1985, s.269–70.
- 21 Lorentz Bergmann: *Kirkehistorie*. Bind 3, København 1972, s.132.
- 22 Alliance Tidende, 1909, s.5.
- 23 Sandhedssøgeren, 1905, s.4 og 5. Om darwinismens indtog i Norden se: Mike Robson ”Darwinismens modtagelse i Norden” i: Niels Bonde (red.): *Naturens historie-fortællere*. Bind 1, København 1996, s.156ff.

JESPER VACZY KRAGH

- 24 Lysets Banner, 1893, s.31 og 1894, s.93.
- 25 Helge Rode: *Krig og Aand*, København 1917, s.66.
- 26 Sandhedssøgeren, 1905, s.6.
- 27 P. G. Lindhardt: *Den danske kirkes historie*. Bind VIII, København 1966, s.56.
- 28 Svend Erik Stybe: *Idehistorie*. Bind 2, 1981, s.79 og P. G. Lindhardt: *Den danske kirkes historie*. Bind VII, København 1958, s.336ff. Det var især Franz Buhls bog *Israels Historie*, København 1893, som satte sindene i kog.
- 29 P. G. Lindhardt: *Den danske kirkes historie*. Bind VIII, 1966, s.108ff og 138–40.
- 30 Amalie Claussen: *Mit Livssyn*, Aarhus 1905, s.11. Forbindelsen mellem spiritismen og kvindesagen var også typisk for spiritister i andre lande. Spiritismen, hvor mænd og kvinder ofte var ligestillet, appellerede derfor, som bl.a. Ann Braude har fremhævet det i *Radical Spirits*, især til kvinder.
- 31 Søren Mørch: *Den ny danmarkshistorie*, København 1982/1997, s.265, *Den danske kirkes historie*. Bind VII, 1958, s.207 og Martin Schwarz Lausten: *Dansk kirkehistorie*, København 1996, s.294.
- 32 Søren Mørch: *Den ny danmarkshistorie*, 1982/1997, s.261.
- 33 Psykologen eller Aandeverdenen, 1889, s.8.
- 34 Avisen 15.3.1896.
- 35 Tusky Christmas-Dirckinck-Holmfeld, *Videnskab og Mystik. En Redegørelse for de Lys, som den nyeste Forskning har kastet over de okkulte Fenomener*, København 1901, s.141. I kapitlet ”Fremtidens Videnskab” gennemgik Holmfeld de nyere opdagelser: med Røntgens opdagelse i 1895, Henri Becquerels af uran i 1896, samt Marie Curies og Becquerels af polonium og radium i 1898, s.129ff.
- 36 Social-Demokraten 7.4.1888.
- 37 Politiken 1.1.1921 og Nationaltidende 3.2. og 4.2.1921.
- 38 Nicole Edelman: ”Allan Kardec, le profète du spiritisme”, i: *L'Histoire*, no. 98, 1987.
- 39 Christian Brinch i: *Lysets Banner*, 1893, 43.
- 40 *Hvad Spiritismen er og vil*, København 1907, s.23.
- 41 Om nyplatonismen se bl.a. Otfried Höffe (red): *Filosofi. Antikken og middelalderen*, København 1992, s.130ff og Poul Fersling: *Mystikkens verden*, København 1992, s.71.
- 42 Jf. David J. Hess: *Spiritists and Scientists. Ideology, Spiritism and Brazilian Culture*, Pennsylvania 1991, s.74.
- 43 Om katolicismens forestillinger om skærsilden se: Jacques le Goff: *The Birth of Purgatory*, London 1991.
- 44 Spiritisten, 1904, s.6. Ideen om mellemtilstanden stammede fra Kardec. Jf. Nicole Edelman: ”Allan Kardec...”, i: *L'Histoire*, no. 98, 1987, s.68.
- 45 Om unitarismen i Danmark se: Michael Neiiendam: *Frikirker og sekter*, København 1958, s.65ff.
- 46 *Hvad Spiritismen er og vil*, s.3 og Spiritisten, 1906, s.18.
- 47 Spiritisten, 1895, s.12.
- 48 Spiritisten, 1895, s.2, 7 og 11.
- 49 Alfred Nielsen: *Spiritismen i bibelsk og videnskabelig Belysning*, København 1912, s.31 og 4.
- 50 Alfred Nielsen: *Spiritismen i bibelsk og videnskabelig Belysning*, s.3

MELLEM RELIGION OG VIDENSKAB. SPIRITISMEN I 1800- OG 1900-TALLET

- 51 Budskabet, 1918, s.12–13.
- 52 Spiritisterne brugte som regel betegnelsen ”Kirkens Lære” eller ”den officielle Kristendom” om Folkekirken. Spiritisterne havde et entydigt billede af Folkekirken, som bl.a. omfattede vidt forskellige retninger som: liberale teologer, grundtvigianere, højkirkelige, Kirkeligt Centrum og Indre Mission. Folkekirken havde, kort sagt, ikke én lære, men mange.
- 53 R. Jessin: *Spiritismen og Kirkens Lære*, København 1905, s.28 og 63.
- 54 Amalie Claussen: *Mit Livssyn*, Aarhus 1905, s.17.
- 55 R. Jessin: *Spiritismen og Kirkens Lære*, 1905, s.86.
- 56 R. Jessin: *Spiritismen og Kirkens Lære*, s.87 og *Hvad Spiritismen er og vil*, s.27.
- 57 Om Leibniz og Theodice-problemet se: G. Höffe (red.): *Filosofi. Nye tid. Fra Bacon til Nietzsche*, København 1993, s.141ff.
- 58 Alfred Nielsen: *Spiritismens Væsen og Maal*, København 1920, s.1–2.
- 59 *Hvad Spiritismen er og vil*, s.37.
- 60 To af de mest fremtrædende kritikere af spiritismen var Danmarks første professor i psykologi, Alfred Lehmann, der bl.a. skrev det store værk: *Overtro og Trolddom*. Del I–IV, København 1893–96/1921, og tryllekunstneren Faustinus Pedersen, der holdt talrige opvisninger i, hvordan de spiritistiske fænomener kunne frembringes ved hjælp af simple tricks.
- 61 Middagsposten 14.9.1907.
- 62 Johs. Carstensen: *Spiritismens Princip og Fejlgreb. Specielt Afsløringen af Mediet Einer Nielsen*, København 1932.
- 63 Retssagen mod Ziirsens blev udførligt refereret i aviserne, og Politiken havde bl.a. store artikler den 26.3., 7.4. og 9.4.1933. Ziirsens blev dømt den 29. august 1933. Lignende sager opstod i andre lande, og spiritismen i Norge blev bl.a. ramt af en kæmpe skandale i form af den såkaldte Køber-sagen. Sagen drejede sig om den fremtrædende spiritist byfoged Ludvig Dahl, som man mente var blevet myrdet i 1934 af datteren Ingeborg Køber. Om sagen se: Arne Stai: *Norsk Kultur og moraldebat i 1930-årene*, Oslo 1978.
- 64 Spiritismen i Brasilien er bl.a. beskrevet af David J. Hess: *Spiritists and Scientists. Ideology, Spiritism and Brazilian Culture*, Pennsylvania 1991.
- 65 Parapsykologiens udvikling er bl.a. beskrevet af John Beloff: *Parapsychology. A Concise History*, London 1993.
- 66 Om forholdet mellem Christian Science og spiritismen se Laurence R. Moore: ”The Occult Connection? Momonism, Christian Science and Spiritualism” i: *The Occult in America*, s.135–61.
- 67 For en diskussion om forskelle og ligheder mellem spiritisme og teosofi jf. Laurence R. Moore: *In search of white crows*, s.227ff. og Janet Oppenheim: *The Other World*, s.159ff.
- 68 For en gennemgang af de nyreligiøse retninger se bl.a. Mikkel Pade: *Nye religiøse bevægelser*, København 1999 og Armin W. Geertz m.fl.: *Gennem regnbuefarvede briller*, København 1999.